

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

BEYNƏLXALQ HUMANİTAR HÜQUQ VƏ “MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİ” ANLAYIŞLARININ FORMALAŞMASININ TARİXİ-NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Mehriban Əyyubova*

Xülasə

Məqalədə beynəlxalq humanitar hüquq və “müharibə cinayətləri” anlayışlarının formalaşmasının tarixi-nəzəri aspektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi və beynəlxalq praktika əsasında təhlil edilir. Qeyd edilir ki, müharibə cinayətlərinin anlayışı və mahiyyəti bu istiqamətdə mövcud normaların tarixi kökləri ilə birbaşa əlaqədardır. Bu sahədə əsas beynəlxalq normaların təhlili müharibə cinayətlərində tarixilik faktorunu xüsusilə olaraq göstərir. Digər beynəlxalq normalardan öncə beynəlxalq humanitar hüquq normalarının formalaşması, dövlətlərin bu istiqamətdə razılaşmalara daha önəm verməsi, hətta bu istiqamətdə dini normaların mövcudluğu da qeyd edilməlidir. Primitivlikdən ən mürəkkəb qaydalara qədər beynəlxalq humanitar hüquq qaydalarının formalaşması müharibə cinayətləri anlayışının da meydana gəlməsinə səbəb olmuş, XIX əsrin ikinci yarısından sonra qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlərlə müharibə cinayətləri ilə mübarizənin hüquqi əsası qoyulmuş, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində isə Haaqa konfranslarında qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərlə daha da möhkəmlənmişdir. Özünün ən əhəmiyyətli hüquqi əsaslarına isə 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının qəbul edilməsi ilə nail olunmuşdur. Sonradan qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlər, hazırda Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaranması və fəaliyyəti isə bunun əyani praktiki təsdiqidir.

Açar sözlər: *beynəlxalq humanitar hüquq, beynəlxalq cinayət hüququ, müharibə cinayətləri, hərbi əməliyyatlar, beynəlxalq cinayətlər, insan hüquqları, təbii hüquqlar.*

Tarix müharibələrlə zəngindir. Müharibələrdən müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilsə də, onlar tarix boyu kortəbii formada primitiv, sadə və daha düşünlülmüş qaydaya qədər inkişaf etməklə aparılmışdır. Daha taktiki və uğurlu metodlardan istifadə edilməklə bərabər, qalib tərəf son nəticədə özünün qaydalarını diktə etməyə və möhkəmlətməyə çalışmışdır. Heç bir insani qaydalara əməl etməməklə müharibənin aparılmasına haqq qazandırmaqdan müasir dövrdə müharibənin qadağan edilməsinə qədər davam edən tarix də özünün hər bir mərhələsində spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Hüquq ədəbiyyatında konkret faktlarla müharibə cinayətlərinin tarixinə beynəlxalq cinayət hüququnun tarixinin bir istiqaməti kimi baxılır [1].

Əgər tarixə ətraflı müraciət etsək, bu zaman hərbi əməliyyatların aparılması qaydalarının hüquq tənzimləməsi cəhdlərinin də artıq qədim zamanlardan müşahidə olunduğunu görmək olar. Beynəlxalq cinayət hüququ üzrə nüfuzlu mütəxəssislər hesab edirlər ki, müharibə cinayətləri tarixin özü qədər qədimdir. Bununla belə, dərin tarixi köklərə istinad etmək də müəyyən qədər mübahisələrə

---

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

və fikir ayrılıqlarına yol açır. Müharibə cinayətlərinin qədim tarixinin olması fikrinin tənqidçiləri belə qənaətə gəlirlər ki, müharibə cinayətləri tarixini müxtəlif tarixi dövrlərdə baş vermiş hərbi əməliyyatlarla bilavasitə bağlamaq düzgün deyildir [2]. Əlbəttə, insanlar bəşər tarixində müharibə zamanı dəhşətli əməllər törədiblər. Bunu danmaq da olmaz. Lakin müharibədəki normaları pozduğuna görə xüsusi cəza tədbirləri tətbiq etmək konsepsiyası və bu istiqamətdə hüquqi məsələlər qədim tarixi köklərə malik deyildir. Bir sözlə, əsas məqsəd insani qaydalara əməl etmək və müharibə qaydalarına əməl etməmək yox, müharibəni qalibiyətlə başa vurmaq olmuşdur.

Aparılan təhlillərdə qeyd edilir ki, quldarlıq cəmiyyətində əsasən güc hakimiyyəti üstünlük təşkil etdiyinə görə güclü xalqlar və dövlətlər işğalçı müharibələr aparmaq, digər xalqları və dövlətləri özlərinin təbii düşmənləri hesab etmək, onları öz hakimiyyətlərinə tabe etdirmək, o cümlədən onları məğlub etmək, qula çevirmək və ya məhv etmək siyasətinə əsaslanmaqla fəaliyyət göstərmişlər [3]. Lap qədimdən müharibədə heç bir qaydalar olmamışdır, yalnız güc tətbiqi və hər bir şeyin məğlub olanların zıyanına həll edilməsi mövcud idi. Bu qaydalar müharibələrin daha da intensivləşməsinə və ədalətsizləşməsinə gətirib çıxarmışdı.

Bu istiqamətdə alimlər arasında da fikir müxtəlifliyi vardır. Məsələnin daha ətraflı araşdırılması və bitkin bir fikrin formalaşdırılması üçün müxtəlif tarixi dövrlərdə, konkret olaraq xronoloji ardıcılıq əsasında “müharibə cinayətləri” kontekstində baş vermiş ən yaddaqalan tarixi hadisələrin tədqiq və təhlil edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Qədim dövrdə müharibə elan etmək proseduru və müharibə aparmaq qaydaları dini xarakterə malik idi, müharibələr hər hansı hüquqi məhdudiyətlə bağlı deyildi. Müharibəni uduzanların qalib gələnlərdən tam asılı olmaları və köləlik altına düşmələri, əsir olmaq istəməyənlərin öldürülməsi, onların əmlakının zorla ələ keçirilməsi, dinc əhəlinin bac-xərac ödəmələri adət normaları kimi tanınırdı [4]. Bu isə o demək idi ki, müharibə hüququ ancaq tam işğal və insan hüquqlarının pozulmasına haqq qazandırmaq idi, heç bir humanizm prinsiplərindən və humanitar hüquq normalarından söhbət gedə bilməzdi.

Bütün bunlara baxmayaraq beynəlxalq humanitar hüququn ilkin elementləri də formalaşdı. Məsələn, Qədim Misirdə müharibə aparılması zamanı hətta bir sıra qaydalara əməl edilməsi fikri və mədəniyyəti möhkəmlənmişdi. Məsələn, əsirlərin azad edilməsi, xəstələrin müalicəsi, ölmüşlərin dəfn edilməsi, “hətta qonağın düşmən olsa belə, onun məhv edilməsinin qadağan edilməsi” və s. [5].

Müharibə cinayətlərinə dair ilk anlayışlara eramızdan əvvəl III əsrə aid olan Manu Qanunlarında rast gəlmək olar [6]. Bəşər tarixinin ilk vaxtlarından silahlı münaqişələr qeyri-insani hərəkətlərə səbəb olurdu. Bu cür qarşıdurmalar və vəhşiliklər tarixi mənzərəni zəbt etmişdi, tayfalar, dini qruplar və krallıqlar iqtisadi, dini və ya ərəzi hökmranlığı uğrunda dayanmadan mübarizə apardılar. Qadınlara, uşaqlara, yaralılara və məhbuslara qarşı zorakılıq, habelə məhsul

yandırmaq və mal-qaranın məhv edilməsi müharibənin bir hissəsi hesab olunurdu. Bu vəhşiliklər, demək olar ki, həmişə silahlı münaqişələrdə təkrarlanırdı. Döyüşlərdən sonra məhbusları öldürmək hər hansı digər müharibə cinayətlərindən daha çox yayılmışdı. Eramızdan əvvəl IV əsrdə yaşamış çin hərbi nəzəriyyəçisi Sıma Jan-Çzyuy məqsədsiz dağıntıları mühakimə edir və şəxslərin qorunmasını, yaralıların müdafiəsini irəli sürürdü. Dövlətin işğalı yaxşı siyasət hesab etsə də, ona ziyan vurmamağa çağırırdı. Bu sahədə müəyyən edilən normalar sonradan ayrı-ayrı xalqlarda adət qaydalarına çevrilmişdir. Məsələn, Keniyada qadınlara əl qaldırmaq ayıb hesab edilir. Qərbi Afrikada zəhərli başlıqlı güllələrdən istifadənin qadağan edilməsi, Şərqi Afrikada isə öldürməmək kimi adət ənənələr formalaşmışdı [7].

Qədim Şərqdə və Hindistanda müharibə aparmaq qaydalarına xüsusi əhəmiyyət verilir, hüququayğun hərəkət hesab edilsə də, ona arzuolunmaz hadisə kimi baxılırdı. Romada bütün müharibələr ədalətli iş hesab edilirdi. Buna görə də əhali ilə qəddarcasına rəftar edilir, onlara heç bir rəhm edilmir, hətta müqəddəs yerlər olan xramlar da dağıdılırdı [8]. Artıq burada da insan hüquqları və gələcək beynəlxalq humanitar hüquq normaları demək olar ki, yox idi.

Hətta demokratiya fəlsəfəsinə tarixi töhfələr verən yunanlar belə adətən yararsız olan əsirləri öldürürdülər. Yunan dünyasının ən böyük filosoflarından biri olan Aristotel yunan əsirlərinin taleyini müharibədə məğlub olanların qalib gələnlərə aid olması ilə xarakterizə etmişdi [9]. İnsan hüquqları sistemində təbii hüquqlar ideyasını daha da genişləndirən Aristotel köləliyə də haqq qazandırır və bildirirdi ki, insanlar doğulduğu andan bəziləri azad olurlar, bəziləri isə kölə doğulurlar, beləliklə də, hüquq bir tərəfdən təbii, digər tərəfdən isə şərti xarakter daşıyır [10]. Aristotelin müəllimi, böyük filosof Platon isə hesab edirdi ki, düşmənlərin əlinə sağ keçən şəxs onlardan nə mərhəmət, nə də qayğı gözləməməlidir. Beləliklə, tarixi mənbələrdə əsir götürülən şəxslərə işgəncələrin verilməsinə dair çoxsaylı yazılara rast gəlinir. Qədim yunanlar Avropada ilk dəfə olaraq müharibə və onun aparılmasına dair qaydalar yaratmış, həmin qaydalardan Afina və Sparta arasında baş vermiş Peloponnes müharibəsinin gedişində istifadə olunmuşdur [11]. Afina mənsəli qədim yunan siyasi xadimi Ksenofont hesab edirdi ki, ümumi və əbədi qanun ondan ibarətdir ki, müharibə vaxtı düşməndən götürülmüş hər şey, insanlar və əmlaklar da daxil olmaqla, qalibə məxsusdur [12]. Köləlik Avesta ilə zərdüştlükdə ləğv olunmasa da, burada qul müəyyən hüquqlara da malik idi [13].

Peloponnes müharibəsi zamanı, eramızdan əvvəl V əsrin sonlarında Afinalılar və Spartalılar 27 il ərzində bir-birlərini öldürürdülər. Əsirlərlə davranışa dair yazılar İkinci Dünya Müharibəsində məşhur nasist konsentrasiya düşərgəsi olan Dahaudakı qəddarlıqları xatırladır. Qədim Yunanıstanda müharibələrin necə aparılmasına dair yazılı qaydalar da mövcud idi. İlk məşhur hərbi traktat olan və eramızdan əvvəl IV əsrdə Eney Taktik tərəfindən yazılmış "Örtülü şəhərin qorunması haqqında" əsərdə müharibə aparan və özünü müdafiə edənlər üçün

çox faydalı məsləhətlər yer almışdı. Belə ki, traktatın bir hissəsi şəhəri mühasirəyə alan düşməne qarşı fəal mübarizənin təşkilinə həsr olunmuşdu. Burada divarları aşmaq üçün hazırlanmış müxtəlif maşınlarla mübarizə metodları, atəş, hücum və mühasirəli pilləkənlərin işlədilməsi ilə bağlı yazılara rast gəlinir [14]. Roma özünün hüququ və məşhur hüquqşünasları ilə məşhur olsa da, insanlıq üçün nümunə ola bilməmişdir. Hətta XII ədəvəl qanunları da bu istiqamətdə müsbət elementlər müəyyən etməmişdir.

Erkən Romalılar humanist deyildi. Düzdür, Romalılar 500 il boyunca məlum dünyanın əksəriyyətini fəth və idarə etmişdilər, 1000 ildən çox müddətə müqayisə edilə bilməyən memarlıq, ədəbiyyat və siyasi sabitlik möcüzələri yaratmışdılar. Romalılar köməksiz qalan hərbi əsirlərlə amansız rəftar edirdilər. Müharibədə qədim romalılar döyüşdükləri barbarlar kimi amansız idi. Ümumiyyətlə, Roma legionları tərəfindən tutulan bir düşmən əsgəri günlərinin saylığını bilirdi. Qələbəni qeyd etmək və ya xalqı əyləndirmək üçün Roma şəhərinin və ya kəndlərinin küçələrindən həmin əsirləri keçirir, sonra hədəf atəşində və ya arenalarda qladiator kimi istifadə edirdilər. Ancaq əksəriyyəti yaxınlıqdakı zirzəmilərdə boğularaq öldürülürdü.

Erkən orta əsrlərdə Vikinqlərin vəhşiliyi geniş vüsət almışdı. Məsələn, təxminən 840-980-cı illərdə Danimarkalı Vikinqlər İrlandiya sahilləri boyunca, habelə Fransanın şimalında və İngiltərənin cənub-şərq sahillərinə gələndə belə yerli əhaliyə qarşı işgəncələr amansızlıqla həyata keçirilirdi. Tarixi mənbələrə əsasən şəxsin varlı və ya kasıb olması onu işgəncə və zülmədən azad etmirdi. 870-ci ildə Şərqi İngiltərə kralı Edmund qarətçi danimarkalıların vassalı olmaq təklifindən imtina etdiyinə görə Vikinqlərin lideri İvar tərəfindən amansız işgəncələrə məruz qalmışdı. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, orta əsrlərdə müharibə dövlətlərin xarici siyasətinin həyata keçirilməsinin təbii vasitəsi kimi qalmaqda davam edirdi. Mülkiyyət mənimsənilir, döyüşən ordu ilə əhali arasında fərq qoyulmur, əsir düşənlərlə amansız rəftar edilirdi. Lakin bununla bərabər, müharibə hökmən elan edilməli, kilsə tərəfindən müharibə qayda və qanunlarının yüngülləşdirilməsinə təşəbbüs göstərilirdi. X-XI əsrin katolik kilsəsinin yığıncaqlarında müharibə aparılmasının vasitə və üsullarının məhdudlaşdırılması üzrə qərarlar qəbul edilmiş, din xadimləri, zəvvarlar, dul qadınlar, tacirlər və 12 yaşına kimi uşaqların hərbi əməliyyatlarda iştirakı qadağan edilmiş, kilsə və din xadimlərinin evləri hərbi əməliyyatlar sırasından çıxarılmış, bəzi silah növləri qadağan edilmiş, hətta “Sülh günü” kimi müəyyən edilən gündə hərbi əməliyyatların qadağan olunması ilə əlaqədar müddəalar möhkəmlənmişdi. Bundan başqa, silahsız və aman diləyən şəxslərin öldürülməsi də qadağan olunmuşdu [15]. Artıq müharibə cinayətləri kimi müəyyən edilən hərəkətlərin dairəsi müəyyənləşirdi.

X-XI əsrlərdə də baş verən müharibələrdə törədilən cinayətlər xüsusi qəddarlığı ilə seçilirdi. Düşməni təhqir etmək üçün müharibə cinayətinin edilməsinin ən bariz nümunələrindən biri 1014-cü ilin iyul ayında Kladiyon döyüşündə

davranışına görə Vasiliy Bulqar kimi xatırlanan Bizans imperatoru II Vasiliy tərəfindən törədilmiş vəhşiliyi xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bizansın təsirini Balkanlarda, Mesopotamiyada və digər ərazilərdə yaymaq üçün mübarizə apararaq bu hökmdar Bolqar kralı Samuelin ordusunu məğlub etmişdi, kral Samuel qaçmağı bacarsa da, təxminən 14000 bolqar əsgəri əsir alınmışdı. II Vasiliy bütün 14000 nəfəri kor etməklə öz evlərinə göndərmişdi. Rəvayətə görə, kor olan əsgərləri görənlər Kral Samuel huşunu itirərək ölmüşdü [16].

Düşməninə işgəncələr verməklə mesaj göndərmək və gələcək problemləri aradan qaldırmaq üçün kişilərin, qadınların və uşaqların öldürülməsinin başqa bir nümunəsini Monqol qoşunlarının hərəkətlərində görmək olar. Çingiz xanın hökmranlığı dövründə onlara qarşı edilən hər hansı bir narazılıq və ya etiraz dərhal və hədsiz şiddətlə cavablandırılırdı. Monqollar əsir düşmüş düşmənlərinə və şübhəli dostlarına qarşı amansız rəftarları ilə fəxr edirdilər. Onların imperiyasındakı üsyan ən böyük xəyanəti idi. 1218-ci ildə Çingiz Xan hazırkı Özbəkistanda yerləşən Xarəzm bölgəsində belə bir üsyanı amansızlıqla yatırmışdı. 100 mindən çox silahlı mülki şəxs olan qarnizon şəhəri tamamilə məhv edilmiş və bütün əhalinin başı kəsilmişdi [17].

Avropanın tarixində hərbi əməliyyatların aparılması vasitələri və metodlarının tənzimlənməsi, bir qayda olaraq, hərbi adət hüququnun formalaşması ilə bağlıdır, hansıda ki, əsas yeri cəngavərin şərəf məəcəlləsi tutur. Bununla belə məhz Orta əsrlər dövründə Avropa, müharibələr və digər münaqişələr zamanı müzdlulardan istifadə, kütləvi qətlər, dağntılar, vəhşiliklərlə qarşılaşmışdı. Bütün bunlar dövlətləri müharibələrin aparılması qayda və metodlarında dəyişikliklər etməyə sövq edirdi.

Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi özünün “Xosrov və Şirin” əsərində sülhün bərpa olunmasını münasibətlərin formalaşmasının əsası kimi izah edir, başqa əraziləri işğal etməməyi, zorakılıqları tamamilə aradan qaldırmağı vacib sayırdı. O, “İsgəndərnamə” əsərində isə dinc əmin-amanlıq şəraitində yaşamağa xüsusi önəm verirdi [18].

Antik dövrdən XV əsrə qədər mövcud olmuş müharibə qanunlarının əsasında əsasən zərurət prinsipi dayanırdı ki, bu zaman da düşmən üzərində qələbə və hərbi məqsədlərə çatmaq üçün hərbi baxımdan lazım olan hər şeyi etmək icazəli hesab edilir və buna haqq qazandırılırdı. Artıq XV əsrdən başlayaraq, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətə cəlb etmə, cəzalandırma kimi ideyalar formalaşmağa başladı. İlk belə presedent 1474-cü ildə baş vermişdir. Baden hersoqluğundakı Breyzax şəhərinin qubernatoru təyin olunan Peter fon Hagenbax Burgundiya Hersoqunun əmri ilə yerli əhalini tamamilə tabe etmək üçün özbaşınalıq, terror və işgəncə rejimini tətbiq edirdi. Bu vəhşiliklər qonşu ərazilərin sakinlərinə, o cümlədən Frankfurt yarmarkasına gedən İsveçrə tacirlərinə də təsir etdi. Nəticədə müttəfiqlərin təsirli bir koalisiyası (Avstriya, Fransa, Bern şəhəri, Yuxarı Reyn şəhərləri və cəngavərləri), imperator tacı almaq istəyən Burqundiya Hersoqunun iddialı planlarına son qoymaq qərarına gəldilər. Müt-

təfiqlər Breyzax şəhərini mühasirəyə aldılar, 11 aprel 1474-cü ildə yerli əhali fon Hagenbaxı həbs etdi və koalisiyaya təhvil verdilər [19]. Bundan sonra, qurulan fəvqəladə məhkəmə şəhər və dövlətlərin müttəfiq koalisiyasının 28 hakimiindən ibarət idi. Bunlardan səkkizi Breyzax vətəndaşları tərəfindən təyin edilmiş və Yuxarı Reyn və Elzas şəhərlərinin və Bern və Solothurn (İsveçrə) şəhərlərinin hər biri 2 nümayəndə tərəfindən həvalə edilmişdir. Məhkəmə öz işinə 9 may 1474-cü ildə başladı. Hökm fon Hagenbaxın işgəncələrdən sonra etdiyi itirafa əsaslandı və nəticədə bütün ittihamlarla razılaşdı. Elə həmin gün müttəhim cəngəvərliyindən və bütün sinfi imtiyazlarından məhrum edildi. Altı minlik camaatın gözü qarşısında başı kəsilərək öldürüldü. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafı üçün məhz 1474-cü ildə keçirilmiş Peter von Hagenbaxın məhkəmə prosesi əhəmiyyətli rol oynamışdır. Alman Orta əsrlər tarixçisi və mütəxəssisi Herman Heimpel 1952-ci ildə ilk dəfə olaraq bu prosesi Nürnberq Tribunalı ilə müqayisə etmişdi [20]. O vaxtdan bəri, beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında bu məhkəmə prosesi tez-tez beynəlxalq hərbi məhkəmələrin və daimi fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin öncülü olaraq görülür [21].

Bəzi alimlər Avropadakı mövcud siyasi vəziyyəti və Alman millətinin Müqəddəs Roma İmperiyasında faktiki çöküşünü, subyektlər arasındakı münasibətlərin daha çox konfederativ xarakter daşması və İsveçrənin müstəqil dövlət statusunu da nəzərə alaraq, fon Hagenbax işi üzrə bu xüsusi tribunalı ilk ad hoc beynəlxalq məhkəmə kimi qəbul edirlər [22].

Fon Hagenbax məhkəməsi beynəlxalq cinayət hüququnun formalaşmasında mühüm rol oynamışdı. O zaman, ilk dəfə olaraq hərbi komandirlərin cinayət məsuliyyəti təhlükəsi altında qanuni hərəkət etmək öhdəliklərinin beynəlxalq hüquqi tanınması qaydası meydana çıxdı. Məhkəmə zamanı komanda məsuliyyəti (command responsibility) doktrinasının açıq şəkildə tətbiq edilməsinə baxmayaraq, Peter fon Hagenbaxın məhkəməsi əslində bu prinsipə əsaslanan ilk məhkəmə prosesi idi.

Otuzillik (1618-1648) müharibədə bütün tərəflər apardıqları hərbi əməliyyatların ədalətliyinə və düşmənlərinin haqsızlığına inanır, üstəlik, hər tərəf qarşı tərəfin özünə inamlı olduğunu başa düşürdü. Bu qarşılıqlı tanınma, şiddətin artmasına gətirib çıxarmışdı. Əsirləri edam edirdilər, təslim olmaq intihar idi, buna görə də müharibə edən tərəflər ölə-nə qədər mübarizə aparırdılar. Qeyd edək ki, bu müharibənin sonuna qədər təxminən 450.000 əsgər döyüşdə həlak olmuşdu [23].

1618-1648-ci illər arasında Müqəddəs Roma İmperiyasında səkkiz milyona qədər insan həyatını itirmişdir. Dinc əhaliyə qarşı vəhşiliklər də hər bir tərəfin müharibə şəraitində davranışını tənzimləyən məcburetmiş mexanizmlərinin bir hissəsi idi. Təcavüz, işgəncə, soyğunçuluq və dağıtma orta əsrlərdəki qarşıdurmaları əhatə edən hərbi zorakılığın simvoluna çevrilmişdi.

XVII əsrdə baş verən silahlı münaqişələr Avropa ədalətli müharibə nəzəriyyəsində yeni bir sintez yaratmağa kömək etdi. Hüqo Qrotsinin başladığı və sonralar Emere de Vattelın əsərlərində davam etdirilən maarifçilik ideyalarının ədalətli müharibə aparılması ilə bağlı müharibə qayda-qanunlarının əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsində rolu əhəmiyyətli idi. Yeni ideyalara görə hər iki tərəfin özünü ədalətli sayması konsepsiyası rədd edildi və ədalətin konkret meyarlarının müəyyən edilməsi ideyasına üstünlük verildi.

Bizim bildiyimiz müasir anlamda silahlı münaqişə qaydaları məhz maarifçiliyin əsas ideyalarından irəli gəlir. Hüqo Qrotsi və xüsusən də Emere de Vattel kimi hüquqşünaslar, müasir dövrdə müharibə vəziyyəti adlandırdığımız halları müəyyən edirdilər. Yeni model ədalətsiz müharibə vəziyyətinə xas olan qaydaları da müəyyənləşdirirdi [24].

Maarifləndirmə rejimində müharibə qayda-qanunları hansı tərəfin düzgün olmasını yox, məhz müharibənin başlaması, aparılması və başa çatdırılması üzrə riayət edilməli olan qaydaları təbliğ edirdi. Bununla birlikdə, silahlı qarşıdurmaya artan tələbat və onun qaçılmazlığı qaydalara tabe olmaq, onlara riayət edilməsi məsələsini arxa plana atırdı.

XVIII əsrdə aparılan müharibələrdə belə bir ideya geniş yayılmışdı ki, müharibə zamanı qisas alınması bir növ kollektiv cəza növü kimi xidmət edirdi. Məsələn, Amerikanın müstəqillik uğrunda mübarizəsi zamanı kollektiv qisas modeli yayılmışdı. Məsələn, 1779-cu ildə Tomas Jefferson Detroyt kral qubernatoru Henri Hamiltonun amerikalı əsirlərlə pis rəftarına görə sərt həbs cəzasını müdafiə etmişdi [25]. 1762-ci ildə J.J.Russo özünün “İctimai müqavilə” əsərində qeyd edirdi ki, müharibə insanlar arasında deyil, dövlətlər arasında gedir, insanlar təsadüfən düşmən olurlar, onlar öz vətənlərini sakit kimi deyil, əsgər kimi qorumağa borcludurlar [26]. Bundan başqa, J.J.Russonun fikrincə, düşməni fiziki cəhətdən məhv etmək heç zaman hərbi hücumların məqsədi olmamalı, istənilə halda adi əsgərdən intiqam almaq mənasızdır, çünki münaqişənin yaranmasına görə o, şəxsən məsuliyyət daşımır [27].

Qisas paradigması Fransa inqilabından sonrakı münaqişələri də xarakterizə etmişdi. İngilislər və Fransızlar, bir-birlərinin dənizdəki müharibə qanunlarının əsas prinsiplərini pozduğuna, məsələn, qanunsuz mühasirədə gəmilərin qanunsuz tutulmasına və ya yolverilməz basqınlar zamanı ticarət gəmilərinin batmasına dair qəzəbli ittihamlarla mübadilə edirdilər. Ancaq heç kim qanun pozuntularında iştirak edən şəxslərin cəzalarını əsaslandırmaq məsələlərdən, bu halların xüsusi cinayətlər təşkil etməsindən danışırmıdı.

1815-ci il Vaterlo döyüşündən başlayaraq 1914-cü ilə qədər Avropa ilə müqayisədə Amerika qitəsində daha çox müharibə baş vermişdi. Hərbi tarixçilər qeyd edirdilər ki, XIX əsrin ortalarında baş vermiş həmin silahlı münaqişələr yalnız müasir müharibənin yeni texnoloji və strateji quruluşunu deyil, həm də yeni normativ məntiqini formalaşdırmışdı. Məhz həmin müharibələrin nəticə-

sində müharibə cinayətləri anlayışı inkişaf edərək beynəlxalq xarakter almağa başladı.

Müharibə qanunlarının məcəllələşdirilməsinin ilk nümunəsi 1863-cü ildə ABŞ-da Vətəndaş müharibəsi zamanı prezident Avraam Linkolnun təşəbbüsü ilə Kolumbiya Universitetinin professoru Franz Liber tərəfindən tərtib edilmiş və xüsusi hərbi komissiyada müzakirə edildikdən sonra sanksiya qüvvəsi alan sahə təlimatı idi. Onun cənub ştatları ilə müharibədə uğurla istifadəsi bu sənədə ümumi etimad oyandırdı və bütün dövlətlər tərəfindən məcburi beynəlxalq hüquq aktı kimi qəbul edilə bilən bir təlimat yaratmağın mümkün olduğunu irəli sürdü. Müharibə cinayətləri termini ilk dəfə Franz Liberin ABŞ-ın Dövlət Müharibə katibi Edvin Stanton 1865-ci ilin iyulunda göndərdiyi məktubunda işlədilmişdi. Bir qədər sonra bu terminə 1870-ci illərdə Alman hüquqşünası Coan Kaspar Blünçlinin və 1906-cı ildə Lassa Oppenheimin klassik traktatında da rast gəlinir.

Bu dövrdə Müharibə dövründə yaralıların və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında 22 avqust 1864-cü il tarixli Cenevrə Konvensiyasının qəbulu ilə müəyyən edilən müddəalar mühüm yer tuturdu ki, bununla da bu qaydaların pozulmasının müharibə qaydalarının pozulması kimi xarakterizə edilməsinin əsası qoyuldu. Təkcə, 1864-cü ildən 1907-ci il Haaqa Konvensiyalarının qəbul edilməsinə qədər 57 dövlət bu konvensiyanı ratifikasiya etdi. 10 maddədən ibarət olan bu Konvensiyada hər hansı xalqa mənsub olmasından asılı olmayaraq, yaralı və xəstə kombatantların toplanması və onlara qulluq göstərilməsi, habelə döyüş meydanında tibbi heyətin mühafizəsinin təmin edilməsi prinsipi ilk dəfə olaraq qeyd edilmişdir ki, bu da sonradan beynəlxalq humanitar hüququn əsas prinsiplərindən birinə çevrilmişdir [28].

Müharibə qanunları üzərində davamlı mübahisələrə baxmayaraq, beynəlxalq hüquqşünaslar F.Liberin sözlərini qəbul etdikcə Amerika təcrübəsindən qaynaqlanan müharibə cinayətləri anlayışı geniş yayılmağa başladı. Maraqlıdır ki, bu ifadəni ilk dərc edən F.Liberin dostu və müxbiri alman hüquqşünası Coan Kaspar Blünçli oldu. Fransa-Prussiya müharibəsinin bitməsindən qısa bir müddət sonra C.Blünçli, müharibə zamanı Fransız mülki şəxslərin davranışlarının hüquqi əhəmiyyətini xarakterizə etmək üçün F.Liberin ifadəsinin tərcüməsini qəbul etmişdi [29].

İlk dəfə 1906-cı ildə nəşr olunan "Beynəlxalq hüquq" traktatında L.Oppenheim bu konsepsiyanı F.Liber və C.Blünçlinin bir neçə onilliklər əvvəl istifadə etdiyi şəkildə inkişaf etdirmişdi.

Hərbi əməliyyatların aparılmasının qadağan edilmiş metod və vasitələri haqqında normalara ilk dəfə 1899-cu il Haaqa konvensiyalarında və Haaqa Konvensiyasına əlavə edilən 1907-ci il Quru müharibəsinin adət və qanunları haqqında Müddəalarında rast gəlinir. Göstərilən sənədlərdə qadağan edilmiş vasitə və metodlara aşağıdakılar aid edilir: zəhərlənmiş silahın və ya artıq əzablara səbəb olan başqa silah növlərinin istifadəsi; şəhərlərin və kəndlərin əsassız dağıntısı və ya onların talanı, əgər bu hərəkətlər hərbi ehtiyacla bağlı deyilsə; mü-

dafiəsiz şəhərlərə, kəndlərə, evlərə hər hansı üsulla hücum və ya onların bombalanması; şəxsi və ya ictimai əmlakın talanı; xainlik; heç kəsi sağ qoymamaq əmri; silahı yerə qoymuş, müdafiə oluna bilməyən, təslim olmuş şəxsin qətli və ya şikəst edilməsi; parlament və ya milli bayrağın, hərbi nişanların və düşmənin geyim formasından qanunsuz istifadə [30].

Beləliklə, müharibə cinayətlərinin tarixi ilə bağlı qeyd edilənləri yekunlaşdırıb belə nəticəyə gəlirik ki, çoxəsrlik ümumdünya tarixi sübut edir ki, insan cəmiyyətinin inkişafı tayfalararası, cəmiyyətlərarası, dövlətlərarası münaqişələrin baş verməsi ilə müşayiət olunur. Sivilizasiyanın, məhsuldar qüvvələrin, elmin və texnikanın inkişafına rəğmən müharibələrin aparılmasının metod və vasitələri də təkmilləşir, müharibələr daha da kütləvi və qanlı xarakter alır. Müharibələr adətən kişi əhalisinin sayının azalması, mülki əhaliyə fiziki, maddi və mənəvi ziyan vurulması, tarixi abidələrin, mədəni dəyərlərin məhv edilməsi və ciddi maliyyə ziyanı ilə nəticələnir. Müharibələr qələbəyə nail olmağa görə aparılır, belə qalibyyət nəticəsində məğlub tərəfin üzərində hökmranlığın qurulması, yad ərazilərin tutulması, yad sərvətlərin ələ keçirilməsi, yeni ideologiya, din, fərqli düşüncə, dil və adətlərin tətbiqi baş verir.

Ünümüyyətlə, müharibə cinayətlərinin anlayışı, əsas elementləri və məsuliyyətini özündə cəmləşdirən əsas qaydalar əsrlər boyu formalaşmış və sonradan bir çox milli hüquq sistemlərinin hüquqi təcrübəsini özündə cəmləşdirmiş beynəlxalq hüquq normalarına çevrilmişdir. Tədricən, beynəlxalq əlaqələrin, xarici siyasət və milli təhlükəsizliyin təsiri altında inkişaf edən müxtəlif ölkələrin milli qanunvericiliyi, qarşılıqlı mübarizə üçün beynəlxalq əməkdaşlığı tələb edən müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətin bərqərar edilməsini təmin etməyə başladı. XIX əsrin ikinci yarısından beynəlxalq hüquq doktrinasında hamının qəbul etdiyi belə bir tendensiya formalaşmışdı ki, müharibənin aparılması adət və qanunlarının pozulması beynəlxalq cinayət məsuliyyəti yaradır. Bu tendensiya məhz 1861-1865-ci illər Amerika Vətəndaş Müharibəsi nəticəsində formalaşmışdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “müharibə cinayətləri” anlayışının formalaşmasında əsas rol hüquqşünas-alimlər oynamışdır. Məhz onların elmi əsərləri və ideyaları, hüquq elminə verdikləri töhfə bu anlayışın meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Bu cəhətdən 1899-cu il II Haaqa Konvensiyanın Preambulasına edilən F.Martens düzəlişləri xüsusi qeyd edilməlidir.

Burada dini normaların da əhəmiyyəti qeyd edilməlidir. Tədqiqatlarda da hər bir sivilizasiyanın əsasının dinə söykənməsi xüsusi olaraq əsaslandırılmağa çalışılır [31]. Məsələn, Qurani-Kərimin Ən-Nisa surəsində deyilir: “Əgər onlar sizdən uzaqlaşdı və kənara çəkilsələr və sizinlə vuruşmayıb sülh təklif etsələr, o zaman Allah sizin üçün onların əleyhinə çıxmağa heç bir yol qoymaz”. Əl-Ənfəl surəsində isə deyilir: “Əgər onlar sülhə (barışığa) meyl etsələr, sən də sülhə meyl et və Allaha bel bağla. Həqiqətən Allah eşidən və biləndir”. Daha sonra, Əl-Ənam surəsində deyilir: “Allahın müqəddəs elanı etdiyi heç bir insan həyatını almayın”. Əl-Maidə surəsində isə qeyd olunur: “... kimsə heç kəsi öldürməmiş

və yer üzərində fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürərsə, o, bütün insanları öldürmüş olar. Kimsə belə birinin həyatını xilas etmiş olarsa, o, bütün insanların həyatını xilas etmiş olar”. Göründüyü kimi, kifayət qədər beynəlxalq humanitar hüquq qaydalarını özündə birləşdirən Qurani-Kərimdə müharibə cinayətləri də birbaşa qadağan edilir [32]. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilən məsələlər təhlil edilərək göstərilir ki, hazırda müsəlman ölkələrinin çoxunda Qurani-Kərim hüquqi vasitə kimi istifadə olunmasa da, əhəmiyyətli mənəvi müstəvidə dəyərləndirilir və cinayətlərin qarşısının alınmasında hələ də öz təsirini itirməmişdir [33].

Beləliklə, aparılan təhlillərlə belə qənaətə gəlmək olar ki, müharibə cinayətlərinin anlayışı və mahiyyəti bu istiqamətdə mövcud normaların tarixi kökləri ilə birbaşa əlaqədardır. Bu sahədə əsas beynəlxalq normaların təhlili müharibə cinayətlərində tarixilik faktorunu xüsusi olaraq göstərir. Digər beynəlxalq normalardan öncə beynəlxalq humanitar hüquq normalarının formalaşması, dövlətlərin bu istiqamətdə razılaşmalara daha önəm verməsi, hətta bu istiqamətdə dini normaların mövcudluğu da qeyd edilməlidir. Primitivlikdən ən mürəkkəb qaydalara qədər beynəlxalq humanitar hüquq qaydalarının formalaşması müharibə cinayətləri anlayışının da meydana gəlməsinə səbəb olmuş, XIX əsrin ikinci yarısından sonra qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlərlə müharibə cinayətləri ilə mübarizənin hüquqi əsası qoyulmuş, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində isə Haaqa konfranslarında qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərlə daha da möhkəmlənmişdir. Özünün ən əhəmiyyətli hüquqi əsaslarına isə 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının qəbul edilməsi ilə nail olunmuşdur. Sonradan qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq sənədlər, hazırda Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaranması və fəaliyyəti isə bunun əyani praktiki təsdiqidir.

İstinadlar:

1. Международное публичное право. Учебник. Л.П.Ануфриева, К.А.Бекяшев, Е.Г.Моисеев, В.В.Устинов. Отв.ред. К.А. Бекяшев. 5-е изд., перераб., и доп. М., Проспект, 2009, с. 721.
2. Waterlow J. War Crimes Trials and Investigations. A Multi-Disciplinary Introduction. Cham: Palgrave Macmillan, 2018, p. 112.
3. Əliyev Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Şirvanəşr, 2007, s.25-26.
4. Mustafazadə A.İ., Əliyev E.Ə., Əfəndiyev O.F., Hüseynova F.E. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Dərslik. I cild. Ümumi hissə. Bakı, Günəş-B, 2018, s. 113-114.
5. Развитие и принципы международного гуманитарного права. Международный Комитет Красного Креста. М.. МККК, 2000, с. 13.
6. Tiefenbrun S. Decoding International Law: Semiotics and the Humanities. Oxford: Oxford University Press, 2010, p.144.
7. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. Курс лекций. М., МККК, 2011, с. 42-43.
8. Mustafazadə A.İ., Əliyev E.Ə., Əfəndiyev O.F., Hüseynova F.E. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Dərslik. I cild. Ümumi hissə. Bakı, Günəş-B, 2018, s. 115-116.
9. Herbert B. A Philosophical History of Rights. London: Transaction Publishers, 2012, p. 31.

10. İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005, s. 55-58.
11. Lockard, C. Societies, Networks, and Transitions: Volume I: A Global History, Vol. 2. Cengage Learning, 2007, p. 162.
12. Garlan Y. La guerre dans l'Antiquite. Paris, Nathan, 1972, p.45.
13. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2019, s. 91.
14. <http://www.xlegio.ru/sources/aeneas-tacticus/greek-sociopoliticalstruggle-and-mercenary-soldiering.html>
15. Mustafazadə A.İ., Əliyev E.Ə., Əfəndiyev O.F., Hüseynova F.E. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Dərslik. I cild. Ümumi hissə. Bakı, Günəş-B, 2018, s. 129-131.
16. https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Kleidion
17. Krammer, A. War Crimes, Genocide, and the Law: A Guide to the Issues. Santa Barbara: Praeger, 2010, p. 11.
18. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, 2019, s. 93.
19. Heller, K. The Hidden Histories of War Crimes Trials. Oxford: Oxford University Press, 2013, p. 28-31.
20. Festschrift für Hermann Heimpel zum 70. Geburtstag am 19. September 1971. Dritter Band. Göttingen, 1972, s. 443.
21. Woetzel, R. The Nuremberg Trials in International Law. London: Stevens & Sons, 1962, p. 19–20.
22. Greppi, E. The evolution of individual criminal responsibility under international law // Geneva: International Review of the Red Cross, 1999, No. 835, p. 531-553.
23. <https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2017/05/23/thirty-years-war-first-modern-war/>
24. Luban, D. Military Necessity and the Cultures of Military Law // Leiden: Leiden Journal of International Law, 2014, N 26, p. 314-340.
25. Witt, F. Lincoln's Code: The Laws of War in American History. New York, Free Press, 2013, p. 28-33.
26. Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права. М., МККК, 1994, с. 32.
27. Qasser Hans-Peter. Beynəlxalq humanitar hüquq. Giriş. Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi. Bakı, 2000, s. 13.
28. Bugnion F. The International Committee of the Red Cross and the development of international humanitarian law // Chicago Journal of International Law, 2004, Vol. 5, No 1, p. 193.
29. https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11018702_00314.html
30. http://www.opbw.org/int_inst/sec_docs/1899HC-ТЕХТ.pdf
31. Хлебников Н. Право и государство в их обоюдных отношениях. Варшава, Типография Варшавского жандармского округа, 1874, с. 58-59.
32. Qurani-Kərim. Azərbaycan dilində. Bakı, 2018.
33. Rəhimov, İ.M. Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat evi, 2014, s.27.

INTERRELATION OF HISTORICAL-THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF CONCEPTS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW AND "WAR CRIMES"

Mehriban Ayyubova*

Abstract

In the article, the interrelationship of the historical-theoretical aspects of the formation of the concepts of international humanitarian law and "war crimes" is analyzed based on the diversity of opinions and international practice in the legal literature. It is noted that the concept and essence of war crimes are directly related to the historical roots of existing norms in this direction. The analysis of the main international norms in this field specifically shows the factor of historicity in war crimes. Before other international norms, the formation of international humanitarian law norms, states giving more importance to agreements in this direction, and even the existence of religious norms in this direction should be noted. The formation of international humanitarian law rules, from primitive to the most complex rules, also led to the emergence of the concept of war crimes, important international documents adopted after the second half of the 19th century laid the legal basis for combating war crimes, and at the end of the 19th and early 20th centuries, international conventions adopted at the Hague conferences further strengthened by documents. Its most important legal foundations were achieved with the adoption of the 1949 Geneva Conventions. Important international documents adopted later, and the creation and activity of the International Criminal Court at present, are a clear practical confirmation of this.

Keywords: *international humanitarian law, international criminal law, war crimes, military operations, international crimes, human rights, natural rights.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ФОРМИРОВАНИЯ ПОНЯТИЙ МЕЖДУНАРОДНОГО ГУМАНИТАРНОГО ПРАВА И «ВОЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ»

Мехрибан Эюбова**

Резюме

В статье анализируется взаимодействие историко-теоретических аспектов формирования понятий международного гуманитарного права и «военных преступлений» на основе разнообразия мнений в юридической литературе и международной практике. Отмечается, что понятие и сущность военных преступлений напрямую связаны с историческими корнями существующих норм в этом направлении. Анализ основных международных норм в этой сфере показывает фактор историчности, в частности, военных преступлений. Перед другими международными нормами следует отметить формы равные норм международного гуманитарного права, то, что государства придают большее значение соглашениям в этом направлении, и даже наличие религиозных норм в этом направлении. Формирование норм международного гуманитарного права, от самых элементарных до самых сложных правил, также привело к возникновению понятия военных преступлений, важные международные документы, принятые после второй половины XIX века, заложили правовые основы борьбы с военными преступлениями, в конце 19 века и

---

* Ph.D., Baku State University

** Д.ф.п.п., Бакинский государственный университет

начале 20 века Международные конвенции, принятые на Гаагских конференциях, были дополнительно подкреплены документами. Его важнейшие правовые основы были получены с принятием Женевских конвенций 1949 года. Принятые впоследствии важные международные документы, создание и деятельность Международного уголовного суда в настоящее время являются ярким тому подтверждением.

Ключевые слова: *международное гуманитарное право, международное уголовное право, военные преступления, военные действия, международные преступления, права человека, естественные права.*